

A KOR ÉS AZ IDŐ FŐNÉV JELENTÉSTÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

B. GERGELY PIROSKA

1. Az időfogalmakat jelölő török eredetű szavainkról szóló etimológiai jellegű tanulmányában (Az idő és társai. MNy. LXII, 386 kk.) Ligeti Lajos a *kor* főnévhez a következő észrevételt fűzi: „Mindenekelőtt szembetűnő a magyar szó szemantikai és morfológiai gazdagsága...Törökből jött *kor* szavunk magyar fejlődése kis monográfiát érdemelne (i.m. 395). Ebből két fontos fejezet korábban már elkészült: a *-kor* időhatározórag kialakulását és a *korán* határozószó történetét az eddigi kutatások tisztázták (Klemm, TörtMondt. 215; Berrár, TörtMondt. 39; Pálfalvy: Nép és Nytud. V–VI, 49 kk.), és magának a *kor* főnévnek a szó- és jelentéstörténetéből is a főbb mozzanatok ismertek (TESz.). Jelentéseinek és használati körének változási folyamatát és motivációit azonban csak más időfogalomszókkal való összefüggésben, a múltbeli nyelvéllapokban fennállott rendszerkapcsolatokban vizsgálva lehet feltárni (Benkő Loránd, A nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 48–56, 146–60). Számomra leginkább az *idő* főnévhez fűződő kapcsolatai nyújtanak erre lehetőséget (l. tölem: Az *idő* és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata. Nyelvészeti Tanulmányok. Kriterion, 1983. 22 kk¹.), de e mellett szól az is, hogy a régiségben az *idő* és a *kor* lehetett az időfogalmat szemantikailag legösszetettebben jelölő szópár, melynek további fejlődését a speciálisabb jelentések felé — egyebek mellett — egymáshoz való szemantikai viszonyuk és a rájuk ható szinonimatörvények is irányították.

2. A *kor* legkorábbi és elsődleges jelentése a ma kihaltnak tekintett 'idő, Zeit' volt.² Szótári értelmezésszerűen állítja egymás mellé az *idő* és a *kor* főnevet a Gyöngyösi Szótártöredék: „Ideó: koor: esztendő (1560 k. RMGl.) Szenczi Molnár szótára pedig a 'Zeit' jelentést elsőként tünteti fel a *kor* főnévnél: *kor* tempus, spatium temporis. Még a XIX. század nagy szótára is utal rá, tudniillik a *kor* címszót így vezeti be: „Sokszor a *kor* egyértelmű az *idő* szóval, s felváltva használtatik” (CzF.).

¹ A továbbiakban ISzcs. rövidítéssel.

² Berrár Jolán e jelentéssel kapcsolatban a következő észrevételt teszi: „A NySz. igen kevés adatot közöl a *kor* szóra, ezek alapján egykori jelentését közelről sem lehet tisztázni, annyi azonban kétségtelen, hogy a ma általános 'korszak', illetőleg 'életkor' jelentés mellett — vagy felett — a tagolatlan és határtalan 'idő' jelentésnek sokkal nagyobb szerepe lehetett...(MNy. LIV, 486: jegyzet).

A nyelvtörténeti szótárakban (NySz., OklSz. RMGl., SzT.) e jelentés mellett felsorakoztatott adatanyag azonban differenciáltabb eredményt ad. A 'Zeit' jelentés szemléltetésére szánt szövegekben a *kor* akárcsak az *idő* főnév hasonló szövegkörnyezetekben tűnik fel. A szöveg és szituáció ugyanis mindig tagolja a „parttalan” időt legtöbbször az időfogalmat jelölő szóhoz kapcsolt szintaktikai mellékletek segítségével. A *kor* 'idő' jelentésén belül a XIV-XVI. században leggyakoribbnak és a további fejlődés szempontjából legrelevánsabbnak azok a speciális jelentésjegyet hordozó jelzős kapcsolatok tűnnek, amelyek a napszakok jelölésében mutatják a *kor* főnév akkori szerepét: Ilyen már első előfordulása is: 1372 u/1448 k.: *haynalcorik* (TESz.). A Szabács Viadalában feltűnő *előálomkor* 'éjfélkor' után következik időrendben³ az *éjjél-kor/éjjéli-kor* (1519 NySz.), *estve-kor* (1574 NySz.), *nap nyugat korban* (1615 SzT.), *kakasszó-kor* (1746 NySz.) és a szintén napszakjelölésnek is felfogható: *ebédkorra* (1544 OklSz.), *vecsernye korba* (1573 SzT.), *vacsora korban* (1585 SzT.). Velük kronológiailag is párhuzamosan ugyanilyen jellegű analitikus szókapcsolatokban az *idő* főnevet is használták napszak jelölésre: *estveidő* (1416u./1466 NySz.), *éjjeli idő* (1517 NySz.), *hajnal-idő* (XVI. sz. első negyede NySz.), *reggeli idő* (1520 NySz.), *déli-idő* (1539 NySz.) Úgy látszik tehát az *idő* és a *kor* ez időben bizonyos napszakok jelölésében fakultatív szinoníaviszonyban állott, másokéban ellenben vagy csak az egyik vagy csak a másik fordulhatott elő. Az *éjjél* mellett a *kor* kizárólagos használata — mint tudjuk — egyik kiindulópontja volt a raggá válásnak. A napszakhoz kötött étkezések időpontjának a *kor* főnév analitikus szerkezeteivel való jelölése szintén elvezethetett a szintetikus ragos szerkezetekig. Mindez nemcsak a *-kor* rag újabb térhódítását jelentette, hanem abba az irányba is hathatott, hogy a napszakok jelölésében megerősödjenek a szintetikus formák; ragosak (hajnalig, éjfélkor, délben stb) vagy jelöletlenek (este, reggel), és ebből a szerepből teljesen kiszoruljanak a *kor* főnév jelzős kapcsolatai, majd megritkuljanak és stílusértékkel ruházódjanak fel az *idő* analitikus szerkezetei is (*éjnek idején, hajnali időben*).

Feltételezhető továbbá az is, hogy a *kor* a napszak jelölésben betöltött szerepéből magába szívhatta a 'nem hosszú, viszonylag rövid időtartam' jelentésárnyalatot. Feltűnő ugyanis, hogy míg az *idő* szónak igen sokféle jelzős kapcsolata élt a régi nyelvben a hosszabb vagy éppen meghatározatlan időtartamra vonatkozólag (l. ISzcs, 32), ezek közül a *kor* csak a *némi korba* (1570 SzT.) és az *egy korban* (1570 SzT.), illetőleg az inkább 'időpont' jelentésű *az korban, ez korban* szókapcsolatokban mutat párhuzamot.

³ Az első előfordulás idejének sorrendjében történik a felsorolás. A történeti adatokat csak akkor idézem szövegkörnyezetben, ha ez a jelentés megállapítása miatt elengedhetetlen. A SzT.-ből idézett adatok a Tár már megszerkesztett, de kiadatlan anyagából valók.

Gyakorinak látszik viszont a *kevés-kor* 'eine kleine welle' (1631 SzT.) és a *kis/kicsiny kor* 'kurze Zeit' (1617 NySz.).⁴ A kódexekben előforduló *mindenkorán* szöveggörnyezetei szintén a viszonylag rövidebb időszakasz jelentést tükrözik: Peer kódex: *Ydönnek mendenkoran the hozzad serkezzeek*; Erdy K.: *Keerwnk azeert ma es horanak mindenkoran* (NySz.). A Szalkai Glosszákból idézhető *hozzu ydenek kora* 'longi temporis etas' (1490) így értelmezhető: 'a hosszú időnek egy — nyilván — rövidebb szakasza'. Talán nem alaptalan tehát feltenni, hogy ez az egykori jelentésárnyalat játszhatott közre abban, hogy a 'Zeit' jelentésű *kor* főnévből származó rag az időegységek közül a rövidebbeket, a pontosabb időt jelöli: *órákor, ötkor, éjjélkor, akkor, ekkor* stb.⁵

3. A valamilyen tevékenységgel, történéssel kitöltött időszakasz analitikus kifejezésében a *kor* és az *idő* szintén teljes szinonímaként viselkedik a jelzett szátadokban. Itt csak a *kor*-ra vonatkozó adatokat mutatom be (az *időre* nézve l. ISzcs. 50–51). Pl. *zelew scedet kor* (1395 BesztSzj), *templombeli giülekdözetnek koran* (1552 NySz.), *halálakoron* (1562 SzT.), *kenszenuedésekoran* (1568 NySz.), *bwza hordas koron*, *kazalas koron*, *Kuth Asaskoron*, *Restantia felvetel koron* (1589 SzT.), *wyz wettel koron* (1591 SzT.), *Inczedý uram megérkezése korán* (1667 SzT.). A *kor* főnév e ragos alakjai a grammatikálizálódott *-kor*-ral funkcionálisan minden bizonnyal már azonosíthatók, szerkezetileg azonban még átmeneti formák, amelyek épp a grammatizálódás alaki kiteljesedésével (agglutináció, ragvesztés) szűnnek meg a XVII. század után, az *idő*-nek engedve át a teret az analitikus szerkesztésmódban.

A mindennapi tevékenységek szerinti időtagolás mellett a társadalmi, történelmi események periódusainak nyelvi kifejezéseiben a *kor* és az *idő* szintén osztozott egymással. Az *idő* főnév e használata a SzT.-ban a XVI. századtól adatolható *vkinek/vminek az ideje alatt, idejében, idején* típusú szerkezetben (ISzcs 51–2). Többnyire ugyanilyen szöveggörnyezetben jelentezett a *kor* főnév is pl. *Sodomanak el dulasa koran* (1559 NySz.), *ke-restes hadkoron*, *az gryty hadakoron* (1574 SzT.), de minősítő jelzős szerkezetből is kimutatható, pl. *wk az keresztes kort haytottak volt neg 'száz ekröth fel a Cylla mezöre*⁶ | *w az köröztes koron walkon lakot* (1550 SzT.). Feltűnő azonban a történeti adatok szegénysége a *kor* főnév e használatára szemben az *idő*-vel, annál is inkább minthogy a *kor* mai főjelentésének a 'korszak'

⁴ Mindkét régiségbeli szókapcsolatot továbbélőnek jelzi a Szatmár vidékén a MTsz. és a SzamSz.

⁵ A *mikor* (*mikoron*, *mikort* kódexbeli szöveggörnyezeteinek vizsgálata dönthetné el, megvolt-e korábban ez a szemantikai kötöttsége e később általános időhatározóként használt névmásnak.

⁶ Eltűnt település Szucság (Kolozs megye) táján.

jelentésnek az előzményeit láthatjuk e szövegkörnyezetekben. Bár a TESz. a 'történelemnek kisebb-nagyobb szakasza, korszak' jelentés első előfordulását a XV. századra teszi. De az említett gyér adatolhatóság a XVI. században azt valószínűsíti, hogy a *kor* 'korszak, történelmi, társadalmi kor' jelentésben ekkor még nem szilárdult meg, legalábbis az *idő*-vel szemben itt még a háttérben állt. Ennek az oka az lehet, hogy a *kor* életének e szakaszában — mint fentebb láttuk — elsősorban a 'rövid időszakasz' jelölője volt s mint ilyen bizonyos mértékig jelentésoppozícióba is került a hosszabb időtartamra is vonatkozó *idő*-vel. Vele szemben akkor talán ez a jelentéskülönbség a *kor* létalapját is jelenthette a szinonímák küzdelmében. Viszont miután a *kor* főnév e jelentése grammatikai jelentéssé alakult, és kikerült a főnév jelentésstruktúrájából, a föllépő jelentésszegényedés ellensúlyozására is elindulhatott egy oppozíciós lexikális jelentésfejlődés a hosszabb időtartamot felölelő 'korszak' jelentés irányába azokban a szövegkörnyezetekben amelyekben a társadalom vagy művelődéstörténet tartósabb eseményei asszociálódtak az időfogalmakhoz. Ehhez hozzájárulhatott a *kor* főnévvel más szemantikai vonatkozásban már előbb szinoníma viszonyban állott *idő* e jelentésének a besugárzása is. Sajnos, a rendelkezésre álló történeti adatok alapján nem tudjuk pontosan megállapítani, mikorra izmosodik a 'korszak' a *kor* főjelentéseinek egyikévé, de biztosnak látszik, hogy csak a *kor* raggá válásának lezárulását követően, a XVI–XVII. század után következhetett ez csak be. A *kor* főnévnek e jelentésben való előretörése azonban nem állította le az *idő*-nek 'kor, korszak' jelentésben való használatát (az ÉrtSz. az *idő* szó mai jelentései közt ezt el is különíti), hanem részben fakultatív részben kombinatorikus szinonímaviszony alakult ki köztük máig tartóan e jelentésben pl. *a fáraók korában* ~ *a fáraók idejében*, de *ókor*, *középkor*, *árpádok kora* stb.

4. Az 'idő, időszak' jelentés mellett az 'életkor', 'az élet valamely szakasza' a *kor* főnév legrégebbi és legtartósabb alapjelentésének látszik mely a szókölcsonzással egyidejűleg honosodott meg (Ligeti i.h.), s él lényegében változatlanul mindmáig. A frazeológiája is e jelentésnek a legfejlettebb már a kései ómagyar kortól kezdve: az életszakaszok jelölésére a jelzős kapcsolatok igen gazdag sora alakult ki,⁷ pl. *felserdült kor* (1456 k.), *férfiú kor* (1456 k. i.h.), *vén kor* (1456 k. i.h.), *gyermek kor* (1550 SzT.), *inas-kor* (1577 k. RMG1Sz.), *ifjabb/ifjú kor* (1599 SzT.), *kised-kor* (1604 SzT.),

⁷ A felsorolás itt és a továbbiakban is a nyelvtörténeti szótárak adatai szerinti első előfordulás időrendjében történik.

ember kor (1608 SzT.), *csecsemő kori* (1637 NySz.), *állapodás-kor* 'menesalter' (1655 NySz.)⁸, *idős kor* (1657 SzT.), *jó/jobb kor* 'javakor' (1697 NySz.), *kicsiny kor* (1681 SzT.), *csecsszopó kor* (1720 k. SzT.), *fickó korában* 'kamaszkorban' (1744 SzT.), *nevedékeny/növendék kor* (1751 SzT.), *szebb kor* 'fiatal kor' (1758 SzT.), *legényke korában* (1778/1802 SzT.), *nagylány korában* (1789 SzT.), *nagy kort érven* 'nagykorúvá válván' (1847 SzT.), *hajlott kor* (1860 SzT.), *agg kor* (1862 SzT.), *ért kor* (1865 SzT.).

A XVIII. század végéig a *kor* szinonímája e jelentésben is az *idő*, mely szintén gyakran szerepel az életkor különböző szakszaira vonatkozó jelzős kapcsolatokban (ISzcs. 45), nemegyszer fakultatív szinonimaként váltakozva egymással. Pl. *gyermek kor~gyermek idő*, *kicsiny kor~kicsind idő*, *felserdült kor~felserdült idejében*, *férfiú kor~férfiúi megállapodott idő*. A frazeológiai kapcsolatokon kívül is sok az olyan szövegkörnyezet, amelyben az 'életkor' jelentésű *idő* és *kor*, illetve *idejű* és *korú* származékaik váltakoznak a XVI–XIX. században (erre nézve is gazdag történeti adatanyagot l. ISzcs. 44–5), de ahonnan a *kor*, *korú* a XVIII. századtól egyre inkább kiszorította az *idő* főnevet és *idejű* származékát, szinonimadisztribúcióval fokozatosan gyengítve, sőt megszüntetve az *idő*, *idejű* e jelentését. Hogy e tekintetben a *kor* bizonyult életerősebbnek a szinonimák közül, abban minden bizonnyal része volt annak, hogy a pontosabb életkor megjelölésre — az időponthoz közelítő, rövidebb időszak jelentésénél fogva alkalmasabb — *kor* főnevet használták kizárólagosan. A *vhány éves korában* szintaktikai és jelentéskörnyezetben az *idő* szó egyáltalán nem tűnt fel a régiségben sem. Az egykor közös 'életkor' jelentés alapján kialakult párhuzamos származékok: az *idős* és a *koros* között ellenben bizonyos jelentésetolódással tovább él az alapszók e jelentései között megszűnt szinonimikus viszony mégpedig úgy, hogy az 'öreg' alapjelentés mindkettőben eufemisztikus többletet kapott.

5. Az időnek az emberi élethez való viszonyításából eredő szójelentések általában továbbfejlődnek, metonimikus jelentésváltozással az időbeliséget kifejező szó gyakran felveszi azoknak az állapotoknak, körülményeknek a jelentését is, amit a szóban forgó időszakasz közre fog. Az *idő* szó esetében az 'időszak' → 'körülmények' jelentésfejlődés már a XVI. századra kiteljesedett, az *idő* akkortól nemcsak analitikusan kifejtett formákban pl. *olcsó*, *sanyarú*, *szűk idő* stb., hanem bizonyos frazeológiai kapcsolatokhoz kötve önállóan is kifejezi e jelentést pl. *az időnek enged*, *az idő megmutatja* stb. (bővebben l. ISzcs. 51–3). Az *idő* szó mai alapjelentései közt is számon tartjuk a 'körülmények' jelentést (ÉrtSz.). Hasonló jelentésfejlődés a *kor* főnévben szintén végbement, de sem szemantikai, sem szintaktikai kötöttség

⁸ Minthogy egyetlen történeti adata Apáczai Enciklopédiájából való, bizonyára az ő szöalkotása, mely nem vált általánossá

tekintetében nem jutott el addig, mint az *idő*; csak jelzős szerkezetekben érvényes jelentés maradt (a metaforikus névátvitel e fajtájáról l. Benkő i.m. 139–40).

E jelentésfejlődéshez kiindulópontot az 'élet valamely szakasza' jelentésű jelzős kapcsolatok adhattak. Egyik-másik közülük ugyanis két jelentést is társított, az 'életszakasz' meg 'a rá jellemző családi állapot' jelentést. Pl. *hajadon/hajadonlányi korában* (1567 SzT.), *nőtelen korában* (1568 SzT.), *asszony(ember) korában* (1585 SzT.), *legény korában* (1573 SzT.), *özvegy korában* (1576 SzT.), *házas korában* (1585 SzT.), illetve az 'életszakasz' és az 'ekkor betöltött foglalkozás, társadalmi helyzet' jelentést kapcsolva össze. Pl. *pásztorgyermek korában* (1550 SzT.), *ítélőmester korában* (1576 SzT.), *lópásztor korában* (1584 SzT.), *inas korában* (1592 SzT.). Figyelmet érdemel, hogy ez utóbbit a Kolozsvári Glosszák (1577 k.) az 'adoleszcencia' szóval értelmezi (Gl.).

Még tovább haladt e jelentésváltozás a *kor* főnévnek azokban a jelzős kapcsolataiban, amelyekben a jelző hordozta szemantikai tartalom 'testi vagy lelki állapot', s ez az uralkodó, míg az időbeliség jelentés háttérbe szorult. Régi nyelvünk rendkívül színes skáláját mutatja az effajta szókapcsolatoknak.⁹ Pl. *eszes korában* (1583 SzT.), *boros korában* (1592 SzT.), *részeg korában* (1599 SzT.), *ittas korában* (1631 SzT.), *egészséges korában* (1710 SzT.), *erőtlen korban* (1723 SzT.), *józan korban* (1747 SzT.), *viselős korban* (1766 SzT.), *világtalan korban* (1777 SzT.). Növényre, állatra és egyébre is vonatkoztatták. Pl. (a ló) *megbúsult korában* (1590 SzT.), (a rét) *fűves korában* (1592 SzT.), (a vas) *drága korában* (1596 SzT.), (a föld) *vetéskert korában* (1603 SzT.), (a bor) *must korában* (1847 SzT.). A NySz. e jelentésre Faludi Ferenc költői nyelvéből a következő jelentéskörnyezetekben idézi a *kort*: *A becsület ... ép és szeplőtlen korára; Senkinek nyomorúsága, keserves ügye, haldokló kora nem fog rajta; A lélek ... nem lehet csendes korban, mikor kínlódik hajléka.* A *kor* főnév effajta használata kétségtelenül ritkulóban van az előző századokhoz viszonyítva, helyét a legtöbb esetben állapothatározóragos formák pl. *részegen, józanon* stb. illetve maga az *állapot* szó vette át, pl. *ittas állapotban*. A *kor*-nak ez a jelentése ma már a frazeológia szintjén pl. *új korában*, azaz a teljes elavulás küszöbén van.

Az *idő* szó viszont már nem követte a *kort* a jelentésfejlődésnek ebbe a szakaszába. Az *idő*höz tudniillik inkább a hosszabb periódusra kiterjedő állapotok asszociálódhattak (pl. *boldog, hadakozó, keserves, súlyos* stb. l. ISzcs. 52) tekintve, hogy az *idő* 'körülmények' jelentésének kialakulása a

⁹ A SzT. gazdag történeti példaanyaggal pótolja a NySz. ilyen vonatkozású hiányait. Ebből mutatok be egy szűk válogatást.

'korszak' jelentésen át történt. A *kor* 'állapot' jelentésének előzménye viszont a jóval rövidebb periódusra vonatkozó 'az élet egy bizonyos szakasza' jelentés volt.

Ahhoz, hogy a *kor* jelentéstörténetét és az *idő*-höz való szemantikai viszonyát viszonylagos teljességében lássuk, szócsaládjukat is be kellene vonni a vizsgálatba. Erre azonban csak máskor keríthetünk sort. A fentebbiekből néhány következtetést azonban már most levonhatunk. 1) E két gazdag jelentéskörű időfogalomszavunk kezdetben inkább mezőjellegű szemantikai kapcsolatban állhatott. A poliszemikusabb, több részfogalmat jelölő *idő* már ekkor a fölérendelt fogalom megnevezését képviselhette az elsősorban 'az idő egy bizonyos szakaszát' jelentő *kor*-ral, mint részfogalom szóval szemben. 2) Ez a viszony a fejlődés során úgy módosult, hogy jelentésstruktúrájuk több pontján szinonimikus viszony létesült, mely az idők során azonban változik: erősödött a 'korszak' jelentésben, gyengült, illetve megszűnt az életkor, illetve napszak jelölésben. 3) A *kor* és az *idő* jelentésviszonyában benne rejlő 'rövidebb – hosszabb' szembenállás szemantikai jegye, változásai több pontján motivációként működött. 4) Egyes jelentéskörnyezetekben szinonimikus viszonyuk úgy szűnt meg, hogy szintaktikai szerkesztésmódbeli különbséggé alakult: az agglutinálódott *-kor* a szintetikus szerkesztésmódot képviseli, az *idő* a korábbi analitikus szerkezetet élteti tovább rendszerint pragmatikus jelentéstöbblettel.